

QO‘QON DAVLAT
PEDAGOGIKA INSTITUTI
ILMIY XABARLARI
(2025-yil 2-son)

PEDAGOGIKA
PEDAGOGY

DIZARTRIYA NUTQ KAMCHILIGIGA EGA BOLALAR BILAN OLIB BORILADIGAN LOGOPEDIK MASSAJ TURLARI VA UNING AHAMIYATI

Abidova Nilufar Zakirovna

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti, pedagogika fanlari doktori (DSc),

Turanova Sevinch Xusnidinovna

Toshkent kimyo xalqaro universiteti

+998 99 130-10-03, turanovasevinch187@gmail.com

Annotatsiya: Nutq insonning murakkab oliy psixik funksiyalaridan biridir. Nutq harakatlari murakkab a'zolar tizimi orkali amalga oshiriladiki, bunda bosh miya faoliyati asosiy rol o'ynaydi, nutq fakat inson uchun xos bo'lgan alohida va yuqori darajadagi aloqa shaklidir, nutqiy aloqa jarayonida kishilar fikr almashadilar va bir – birlariga ta'sir etadilar.

Kalit so'z: *nutq, psixik, massaj, logopedik, dizartiya, talaffuz, mexanizm, psixofiziologik mexanizmlar*

Annotation: Speech is one of the most complex higher mental functions of a person. Speech movements are carried out through a complex system of organs, in which the activity of the brain plays a key role, speech is a special and high-level form of communication inherent only to humans, in the process of speech communication people exchange ideas and influence each other.

Keywords: Speech, psychic, massage, speech therapy, dysarthria, pronunciation, mechanism, psychophysiological mechanisms

Аннотация: Речь — одна из сложнейших высших психических функций человека. Речевые акты осуществляются посредством сложной системы органов, в которой деятельность мозга играет ключевую роль. Речь — это особая и высокоуровневая форма общения, присущая только человеку. В процессе речевого общения люди обмениваются идеями и оказывают влияние друг на друга.

Ключевые слова: Речь, психика, массаж, логопед, дизартрия, произношение, механизм, психофизиологические механизмы

KIRISH. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashga alohida e'tibor qaratmoqda. Insonning eng muxim xususiyatlaridan biri uning so'zlash qobiliyatidir. Ravon nutq orqali ifodalangan fikr tushunarli va yoqimlidir. Nutq insonning murakkab oliy psixik funksiyalaridan biridir. Nutq harakatlari

murakkab a‘zolar tizimi orkali amalga oshiriladiki, bunda bosh miya faoliyati asosiy rol o‘ynaydi, nutq fakat inson uchun xos bo‘lgan alohida va yuqori darajadagi aloqa shaklidir, nutqiy aloqa jarayonida kishilar fikr almashadilar va bir – birlariga ta’sir etadilar. Nutqiy aloqa til orqali amalga oshiriladi, til – bu fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimidir, odam nutqi tushunarli va ma’noli bo‘lishi uchun nutq a‘zolarining xarakatlari aniq va to‘g‘ri bo‘lishi kerak. Nutq talaffuzi mexanizmi harakatini tushunish uchun nutq apparatining tuzilishini yaxshi bilish zarur. Nutq buzilishlari uzoq yillar davomida o‘rganilib kelayotgan sohadir. Nutq buzilishlari quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- so‘zlovchining yoshiga nomuvofiqlik xususiyati;
- shevachilik, nutqiy savodsizlik, til bilmaslikning ifodasi bo‘lmagan xususiyatlar;
- nutqning psixofiziologik mexanizmlaridagi chetlashish bilan bog‘liq bo‘lgan xususiyatlar;
- o‘z-o‘zidan yo‘qolmaydigan, balki mustahkamlanadigan barqaror xususiyatlar;
- nutq buzilishining xarakteriga bog‘liq holda mustahkamlanadigan barqaror xususiyatlar;
- bolaning keying psixik rivojlanishiga tez-tez salbiy ta’sir o‘tkazadigan xususiyatlar.

Bunday tarif nutq buzilishlarini nutqning yoshga bog‘liq xususiyatlaridan, uning bolalarda va kattalarda vaqtinchalik buzilishidan; nutqning territorial dialektli va sosial-madaniy omillari bilan bog‘liq xususiyatlaridan farqlash imkoniyat yaratadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Dizatriya - bu nutqning tovush tomonining jiddiy va murakkab buzilishi. Dizatriya (yunon tilidan. Dys - buzilish ma'nosini bildiruvchi prefiks, artroo - aniq talaffuz) - bu miyaning orqa va subkortikal qismlarining shikastlanishlari bilan nutq apparati yetarlicha innervatsiyasi tufayli talaffuzning buzilishi.

Dizatriyani bartaraf etish bo‘yicha olib boriladigan logopedik ta’sir tizimi kompleks ravishda amalga oshiriladi, ya’ni artikulyatsion apparat massaji va gimnastik mashqlari, ovoz va nafas ustida ishlash, umumiy davolash, davolovchi jismoniy tarbiya, fizioterapiya va dori-darmonlar bilan davolash ishlari. Asosiy diqqat bolada nutkning rivojlanishi holatiga, nutqning leksik-grammatik tomoniga hamda nutqning aloqa funksiyasi xususiyatlariga qaratiladi.

Maktab yoshidagi bolalarda yozma nutq holati ham xisobga olinadi. Uzoq vaqt davomida muntazam ravishda olib borilgan mashg‘ulotlar sekin—asta artikulyatsion apparat, apparat motorikasini normallashtiradi, arti-kulyatsion harakatlarni rivojlantiradi, artikulyatsiya a‘zolarida ixtiyoriy harakatlarni bir harakatdan boshqa bir harakatga o‘tish qobiliyatini shakllantiradi, hamda fonimatik eshituvni to‘la qonli ravishda rivojlantirishga yordam beradi.

Dizartrik bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlarning usullari AG.Ippalitova, O.V.Pravdina, V.V.Ippalitova, Ye.M.Mastyukova, G.V.Chirkina, I.I.Panchenko, va boshqalar

tomonidan ishlab chiqilgan. Dizatrik bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlarning vazifalari quyidagilardan iborat:

1 - tovushlarning to‘g‘ri talaffuzini o‘rgatish, ya’ni artikulyatsion motorikani, nutqiy nafasni rivojlantirish va tovushni nutqga qo‘yish va mustahkamlash.

2 - fonematik idrokni rivojlantirish, tovush analiz malakasini shakllantirish. ituvni rivojlantirish, tovush analiz malakasini shakllantirish.

3- nutqning ritm, oxangdorligi va ifodaliligi tomonidagi kamchiliklarni bartaraf etish.

4 - paydo bo‘lgan nutqning umumiy rivojlanmaganligini to‘g‘rilash. Dizatrik bolalarda tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish, tuzatish ishning eng asosiy vazifalaridan biridir. Tovushlar talaf-fuzidagi kamchiliklarining asosiy sababi nutq apparati a’zolarining harakatchanligida kuzatiladigan kamchiliklardir. Shuning uchun logoped asosiy diqqatni artikulyusion apparat harakatchanligini rivojlantirishga qaratishi lozim.

Tovushlar talaffuzi ustida ishlash quyidagi holatni hisobga olib tashkil etiladi:

1-dizartriya shakli, bolaning nutqini rivojlanish holati va bola yoshi-ni hisobga olish.

2-nutq kommunikatsiyasining rivojlanishi. Tovushlar talaffuzining shakllanishi komunikatsiyaning rivojlanishiga yo‘naltirilgan bo‘lishi lozim.

3-motivatsiyaning rivojlanishi, bor bo‘lgan buzilishlarining bartaraf etishga intilish, o‘z - o‘zini anglashni, o‘ziga ishonch, o‘zini boshqarish va nazorat qilish, o‘z qadrini bilish hamda o‘z kuchiga ishonish.

4-differensial eshitish idroki va tovush analizi qobiliyatini ri-vojlantirish.

5-ko‘ruv-kinestetik tuyg‘uni rivojlantirish yo‘li bilan artikulyatsion tartib va artikulyatsion harakatni kuchaytirish.

6-ishni bosqichma-bosqich tashkil etish

Dizartriyaning quyidagi shakllari mavjud: bulbar, psevdobulbar, ekstrapiramidal (yoki subkortikal), serebellar, kortikal. Ushbu tasnifda eng murakkab va bahsli narsa kortikal dizatriyadir. Uning mavjudligi barcha mualliflar tomonidan tan olinmagan. Voyaga etgan bemorlarda, ayrim hollarda, kortikal dizatriya ba’zida vosita afaziyasining namoyon bo‘lishi bilan aralashadi. Kortikal dizatriyaning munozarali masalasi asosan terminologik noaniqlik va motorli alaliya va afaziya mexanizmlariga bitta nuqtai nazarning yo‘qligi bilan bog‘liq.

Sindromologik yondashuv asosida miya yarim falajiga chalingan bolalarga nisbatan dizatriyaning quyidagi shakllari ajratiladi: spastik-paretik, spastik-qattiq, spastik-giperkinetik, spastik-ataktik, ataktik-giperkinetik (I.I.Panchenko, 1979). Ushbu yondashuv qisman miya yarim palsi bo‘lgan bolalarda miyaning tez-tez uchraydigan shikastlanishi va shu bilan bog‘liq holda uning murakkab shakllarining ustunligi bilan bog‘liq.

Artikulyatsion vosita buzilishlarining tabiatini sindromologik baholash nevrologik diagnostika uchun muhim muammo hisoblanadi, ayniqsa bu buzilishlar aniq harakatlanish buzilishlarisiz namoyon bo‘lganda. Ushbu tasnif turli xil nevrologik sindromlarning nozik farqlanishiga asoslanganligi sababli, uni nutq terapevti amalga oshira olmaydi. Bundan tashqari, bola uchun, xususan, miya yarim palsi bo‘lgan bola uchun terapiya va rivojlanishning

evolyutsion dinamikasi ta'sirida nevrologik sindromlarning o'zgarishi xarakterlidir va shuning uchun dizartriyaning sindromologik printsipga ko'ra tasniflash ham ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Dizartriyaning boshqalarga nutqning tushunarli darajasiga qarab tasniflash frantsuz nevropatologi tomonidan taklif qilingan. G. Tardier (1968) miya yarim falajiga chalingan bolalarga nisbatan. Muallif to'rtta zo'ravonlik darajasini aniqlaydi nutqning buzilishi bunday bolalarda.

Birinchisi, eng yumshoq daraja, tovush talaffuzining buzilishi faqat bolani tekshirish jarayonida mutaxassis tomonidan aniqlanadi.

Ikkinchisi - talaffuzning buzilishi hamma uchun sezilarli, ammo nutq boshqalarga tushunarli.

Uchinchisi, nutq faqat bolaga yaqin bo'lganlar uchun va qisman boshqalar uchun tushunarli.

To'rtinchidan, eng qiyin - nutq yoki nutqning yo'qligi, hatto bolaning yaqinlariga ham deyarli tushunarsizdir (**anartriya**).

Ostida *anartriya vosita nutq mushaklarining falaji natijasida tovushni talaffuz qilish imkoniyatining to'liq yoki qisman yo'qligi deb tushuniladi*. Ko'rinishlarning zo'ravonligiga ko'ra, anartriya har xil bo'lishi mumkin: og'ir - nutq va ovozning to'liq yo'qligi; o'rtacha - faqat ovozli reaksiyalar mavjudligi; yorug'lik - ovozli-heca faolligining mavjudligi (II Panchenko, 1979).

Alomatlar. Dizartriyaning asosiy belgilari (alomatlari) - bu nutqning buzilishi, xususan, artikulyatsiya, vosita mahorati va nutq nafasi bilan birlashtirilgan tovush talaffuzi va ovozidagi nuqsonlar. Dizartriya bilan, dislaliyadan farqli o'laroq, ham undoshlarning, ham unlilarning talaffuzi buzilishi mumkin. Ovoz buzilishi qatorlar va ko'tarilishlarga, undoshlarning buzilishi - to'rtta asosiy xususiyatlariga ko'ra ajratiladi: vokal burmalar tebranishining mavjudligi va yo'qligi, artikulyatsiya usuli va joyi, tilning orqa qismining qattiq tanglayga ko'tarilishining mavjudligi yoki yo'qligi.

Buzilishlar turiga qarab, dizartriya davridagi tovush talaffuzidagi barcha nuqsonlar quyidagilarga bo'linadi: a) antropofonik (tovushni buzish) va b) fonologik (tovush yo'q, almashtirish, farqlanmagan talaffuz, aralashtirish). Fonologik nuqsonlar bo'lsa, ularning akustik va artikulyatsion xususiyatlarida tovushlarning qarama-qarshi tomonlari etishmaydi. Shuning uchun yozma tilning buzilishi eng ko'p qayd etilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. Nutq insonning murakkab oliy psixik funksiyalaridan biridir. Nutq harakatlari murakkab a'zolar tizimi orqali amalga oshiriladiki, bunda bosh miya faoliyati asosiy rol o'ynaydi. Shunday ekan, nutqning anatomik-fiziologik mexanizmlarini, ya'ni nutq faoliyatining tuzilishi va ishlashi jihatidan tashkil etilishini bilish, birinchidan, nutqning murakkab mexanizmini normada tasavvur qilish, ikkinchidan, nutq patologiyasi (buzilishi) tahliliga differensial yondashish; uchinchidan, tuzatuvchi ta'sir yo'llarini to'g'ri belgilashga imkon beradi. XX asrning boshlaridayoq nutq funksiyasining

miyadagi maxsus «alohida nutq markazlari»ning mavjudligi bilan bog‘langan nuqtayi nazar keng yoyilgan edi. I.P. Pavlov bu qarashga yangi yo‘nalish berdi. U bosh miya qobig‘ining nutq funksiyalari lokalizatsiyasi murakkab bo‘libgina qolmay, balki o‘zgaruvchan xususiyatga ega ekanligini ham isbotlab berdi va uni «dinamik lokalizatsiya» deb atadi.

Hozirgi vaqtda P.K. Anoxin, A.N. Leonteva, A.R. Luriya va boshqa olimlarning olib borgan tadqiqotlariga ko‘ra, har qanday psixik funksiyalarning asosi alohida «markazlar» bo‘lmay, balki markaziy asab tizimining turli joylarida joylashgan murakkab funksiyalar tizimi hisoblanadi. Nutq faqat inson uchun xos bo‘lgan alohida va yuqori darajadagi aloqa shaklidir. Nutqiy aloqa jarayonida kishilar fikr almashadilar va bir-birlariga ta’sir etadilar. Nutqiy aloqa til orqali amalga oshiriladi. Til – bu fonetik, leksik va grammatik vositalar tizimidir. Gapiruvchi o‘z fikrini bayon etish uchun zarur so‘zlarni tanlaydi, ularni til grammatikasi qoidalariga asoslanib bog‘laydi va nutq a’zolari artikulyatsiyasi orqali talaffuz etadi. Odam nutqi tushunarli va ma’noli bo‘lishi uchun nutq a’zolarining harakatlari aniq va to‘g‘ri bo‘lishi kerak. Shu bilan birga bu harakatlarni maxsus ixtiyoriy kuch ishlatmasdan ro‘yobga chiqarish mumkin bo‘lgan avtomatik bo‘lishi lozim. Aslida ham xuddi shunday bo‘ladi. Odatda, gapiruvchi faqat o‘z fikrini nazorat qiladi, nafas olganda uning tili og‘zida qanday holatda bo‘lishi va hokazolar haqida o‘ylab ham o‘tirmaydi. Bu nutqni talaffuz etish mexanizmi faoliyati oqibatida sodir bo‘ladi. Nutq talaffuzi mexanizmi harakatini tushunish uchun nutq apparatining tuzilishini yaxshi bilish zarur.

Lab mushaklari holatini tekshirish. Ayrim tovushlarning talaffuzida lab mushaklari juda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, B, P, M tovushlar talaffuzida. Chunki lab muskullari lablarni yoyish va yig‘ish, pastki jag‘ni yuqoriga ko‘tarish funksiyasini bajaradi. Lab mushaklarini quyidagi mashqlar orqali tekshirish mumkin:

1. Og‘iz ochiq holatda, lablar shunday tortilishi kerakki, bunda yuqorigi va pastki tishlar ko‘rinsin. Birdan beshgacha sanaguncha lab shu holatda ushlab turiladi.

2. Bola lablari yordamida taxta yoki plastmassa trubkani shunday ushlashi kerakki, logoped uni har qancha tortmasin, bolaning lablari uni qo‘yib yuborishi kerak emas.

Yonoq muskullari holatini tekshirish. Yonoq muskullari og‘iz va lab mushaklari bilan o‘zaro chambarchas bog‘liqdir. Agar yonoq muskullari harakatchanligi yo‘qolsa (parez yoki paralich hisobiga), unda lab muskullari ham o‘z harakatini amalga oshira olmaydi. Yonoq mushaklari so‘rish refleksi va yutish aktini boshqaradi. Rinolaliya nutq nuqsoniga ega bo‘lgan bolalarda aynan shu yonoq mushaklarining kam harakatchanligi ko‘p kuzatiladi. Yonoq mushaklarini biz quyidagi mashqlardan foydalanib tekshirishimiz mumkin.

1. Bir vaqtning o‘zida ikkala yonoqni shishirish va birdan o‘ngacha sanaguncha uni shu holatda ushlab turish.

2. Yonoqlarni shishirish va havoni bir yonoqdan ikkinchisiga galma galdan o‘tkazish.

Yumshoq tanglayni tekshirish. Nutqning aniqligi ko‘p hollarda yumshoq tanglay muskullari faoliyatiga bog‘liq bo‘ladi. Agarda yumshoq tanglayda qandaydir kamchilik bo‘lsa, masalan, kam harakatlilik, parez yoki paralich, unda og‘iz va halqum birlashuvida, yutqin va

nafas bo‘limlarida ham bir qator o‘zgarishlar kelib chiqadi. Bu esa ko‘pincha manqalangan nutqqa sabab bo‘ladi va ovozda ham o‘zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Yumshoq tanglay mushaklarining harakatchanligini tekshirish uchun quyidagi mashqlardan foydalanishimiz mumkin.

1. Og‘izni ochib “A” unlisini uzoq talaffuz qilish va unga “I” unlisini qo‘shish.
2. Og‘iz ochiq holatda “A” va “I” unlisini qisqa va baland ovozda talaffuz qilish.
3. Og‘iz ochiq, logoped til uchini og‘iz tashqaridan doka bilan ushlab turgan holatda boladan “ki” bo‘g‘inini talaffuz qilish so‘raladi.
4. Og‘iz ochiq holatda, til og‘iz bo‘shlig‘idan tashqarida boladan og‘izdan nafas olib, burundan nafas chiqarish jarayonida “N” tovushini talaffuz qilish so‘raladi.

Tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni korrektsiyalashda qo‘llaniladigan uqalovchi zondlar

Logopediya amaliyotida tovushlar talaffuzidagi kamchiliklarni korrektsiyalashda qo‘llaniladigan uqalovchi zondlar jami 12 ta bo‘lib, bugun biz sizlar bilan shulardan 6 tasining vazifasi bilan tanishib chiqamiz.

1-raqamli zond sanchqichasimon zond deb ataladi.

2-raqamli zond sakkizchasimon zond

3-raqamli zond chanachasimon zond deb atalib, uning 3 ta katta, o‘rta va kichik turlari (3-4-5-raqamli zondlar) mavjud. 6-raqamli zond boltachasimon zond deb ataladi.

Logopedik massaj nutqning talaffuz tomonini va nutq buzilishidan aziyat chekadigan odamlarning hissiy holatini normallashtirishga yordam beradigan logopedik usullaridan biridir.

Inson yuzi, tananing boshqa qismlaridan farqli o‘laroq, asab tugunlari, qon va limfa tomirlari bilan eng ko‘p ta‘minlangan. Bu yuz mushaklarining holatida namoyon bo‘ladi, uning yordamida insonning hissiy holatidagi eng nozik o‘zgarishlar uzatiladi.

Turli xil massaj usullaridan differentsial foydalanish mushaklarning tortishishi bilan tonusni pasaytirishga va aksincha, artikulyar mushaklarning harakatlarini oshirishga imkon beradi, artikulyatsiya organlarining faol ixtiyoriy, muvofiqlashtirilgan harakatlarini shakllantirish va amalga oshirishga yordam beradi.

Bola faoliyati va muloqotidagi yangi-yangi ehtiyojlar intensiv ravishda o‘zlashtirishga sabab bo‘ladi. Bola nutqi borgan sari mazmunliroq bo‘lib boradi. Situativ nutq - kichik maktabgacha yoshdagi bola nutqining asosiy shakli asta-sekin kontekst nutqqa, axborot beruvchi nutqqa o‘rnini bo‘shatib beradi. Kontekst nutq bu nutqni suhbatdosh faqat til vositalari asosida, vaziyatga tayanmay olish bilan xarakterlanadi. Nutqning kontekst shakli fikrning to‘laligicha, mantiqiy to‘g‘ri ketma-ketlikda bayon etilishini, yangi grammatik qo‘llanilishini taqozo etadi. O‘z tuzilishiga ko‘ra kontekst nutq yozma nutqqa yaqinlashadi. Kontekst nutqning muhim xususiyati uning ixtiyoriyligidir.

XULOSA. Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodxonlikka o‘rgatish bo‘yicha olib boriladigan ishlar D.B.Elkonin ishlab chiqqan nazariy tamoyillarga tayanadi. Savodxonlikka o‘rgatishning bog‘cha yoshiga mo‘ljallangan shakl va metodlari D.B.Elkonin metodi asosida

L.YE.Jurova tomondan ishlab chiqilgan. Bolalar tomonidan savodxonlikni egallash imkoniyatlari va xususiyatlarini o‘rganishga hamda buning uchun eng optimal yosh davrini aniqlashga qaratilgan maxsus tadqiqotda N.S.Voronsova 5-6 yoshli bolalar savodxonlikni o‘rganishda tanlovchan tipdagi qaabul qilish xususiyatiga ega ekanligini, 6 yoshdan esa o‘qishga e’tiborli bo‘lishini aniqladi.

Shundan kelib chiqib, N.S.Voronsova 5 yoshni tovushlarni analiz qilishga o‘rgatishning eng optimal davri, 6 yoshni o‘qishga o‘rgatishga eng optimal davr ekanligini ta’kidladi. Shunday qilib, maktabgacha yoshdagi davrning xususiyatlaridan biri 4-5 yoshlarga kelib, nutqning rejalashtirish funksiyasi paydo bo‘lishidan iborat.

Dastlab rejalashtirish og‘zaki tarzda amalga oshirilsa, keyinchalik bog‘cha yoshining oxirlari orqali rejalashtirish boshlanadi. Maktabgacha yoshdagi dizatriya nutq nuqsoniga ega bolalarda muloqotning yangi motivlari yuzaga keladi. Bu shaxsiy va ishbilarmonlik motivlaridir. Shaxsiy muloqot motivlari - bu bolani tashvishga solayotgan ichki muammolar bilan bog‘liq, ishbilarmonlik motivlari esa u yoki bu ishni bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan motivlardir. Bu motivlarga asta-sekinlik bilan bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash bilan bog‘liq bo‘lgan o‘qsh motivlari qo‘yiladi. Bu motivlar ilk bolalik davridan boshlanib, yuzaga keladigan bolalarning tabiiy qiziquvchanligi o‘rnida paydo bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Мирзиёев Ш.М. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамыз” мавзусидаи Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимида киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. – Т.: “Ўзбекистон”, 2016. – 56 б.

2. Мирзиёев Ш.М. “Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлиги гарови” мавзусидаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.

3. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.

4. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: Ўқитувчи, 1992.

5. Абдурахмонов Ф., Давлетшин Г.М. Одамлар билан қандай мулоқотга киришиш ва ёшдашиш керак. Т.: 1996.

6. Po‘latova P.M., Nurmuxamedova L.Sh., Yakubjonova D.B., Mamarajabova Z.N., Amirsaidova Sh.M., Sultonova D. Maxsus pedagogika (Darslik).- Т.: “Fan va texnologiya” 2014.

7. Pedagogika. A.K.Munavvarovning umumiy tahriri ostida. Т.: “O‘qituvchi” 1996.

8. John W. Jacobson, James A. Mulick and Johannes Rojahn. Intellektual and Developmental Disabilities.2007 Springer Science+Business Media, LLC New York. <http://muhaz.org>